

De verbreiding van het christendom in de Molukken

– Th. van den End –

Transparant 14.1 (februari 2003) 17-21

[17] Elders in dit nummer geeft Chris van Fraassen aandacht aan de vervlechting van religieuze, politieke en commerciële belangen bij de expansie van islam en christendom op de Molukse eilanden. Daarom staan in deze bijdrage binnenkerkelijke factoren centraal die van belang waren bij de verbreiding en de vormgeving van het christelijk geloof in dat gebied. De relatie tussen christenen en niet-christenen blijft hier buiten beschouwing.

In 1511 veroverden de Portugezen Malakka, de poort tot de Indische Archipel. Een jaar later bereikten zij de Molukken, een brongebied van de felbegeerde specerijen. Zo waren het de Portugezen die daar voor het eerst het christendom brachten. Wélk christendom?

Het christelijk geloof van die tijd – de late Middeleeuwen, het begin van de Nieuwe Tijd – was geconcentreerd op de *kerk* en de *sacramenten*. Het heil daalde tot de mensen neer via een hiërarchie van gewijde ambtsdragers, met aan de top de paus. Voornaamste kanaal waren de sacramenten, in de eerste plaats doop en eucharistie. De kerk was *volkskerk*, die geen hoge eisen stelde aan de massa van haar leden. Kennis van de meest elementaire geloofswaarheden en -formules en erkenning van het gezag van de kerk als hoedster van de waarheid, waren voldoende voor toegang tot de sacramenten en daarmee tot het heil. De kerk was *internationaal*, omdat zij zichzelf zag als een eenheid rond de paus in Rome, met een uniforme liturgie, één overal geldig kerkelijk wetboek en een overal erkende en gelijkelijk gehandhaafde leer.

Met dat internationale karakter stonden *nationale* tendensen op gespannen voet. Afzonderlijke staten hadden zich zeggenschap over de kerk in hun gebied toegeëigend en gebruikten waar mogelijk de kerk als instrument om de staatsmacht te versterken, bijvoorbeeld door invloed uit te oefenen op de benoeming van bisschoppen. In het verlengde daarvan lag dat staten er niets voor voelden om in hun overzeese bezittingen geestelijken uit concurrerende landen toe te laten. Aan deze nationale invloeden konden de *religieuze orden* (bijvoorbeeld Franciscanen, Dominicanen en jezuiten) zich nog het best onttrekken. Die waren veel meer dan de gewone (seculiere) geestelijkheid internationaal georiënteerd en daardoor minder vatbaar voor nationale instincten.

We kunnen West-Europa in de periode waarin het christendom voor het eerst naar de Molukken kwam beschrijven als een *Corpus Christianum*, waarbinnen twee mochten met elkaar concurreerden: de kerk en de christelijke staten, die beide probeerden de ander dienstbaar te maken aan de eigen belangen. Daarbij waren zij het echter over één ding eens: hun godsdienst, hun cultuur, waren superieur aan die van de volkeren overzee. Moslims waren vijanden van de waarheid; ‘heidenen’ aanbaden de duivel. Kerstening van beiden betekende tevens assimilatie aan de Europese cultuur.

De missie in de Molukken

Aan het einde van de vijftiende eeuw raakten Spanje en Portugal buiten Europa verwickeld in een concurrentieslag die de belangen van de kerk dreigde te schaden. De paus greep in en verdeelde de wereld tussen beide: Spanje kreeg de Amerika's en de Filippijnen, Portugal Afrika en Azië plus Brazilië. Zo kwamen met de Portugese schepen geestelijken mee die zich vestigden in de Portugese handelsnederzettingen. In de Molukken was Ternate het belangrijkste centrum, in een later stadium Ambon.

Deze wereldgeestelijken beschouwden de zorg voor hun landgenoten binnen de nederzetting als hun belangrijkste taak. Niet toevallig was de eerste uitbreiding het werk van een Franciscaner pater, Simon Vez. Hij werkte in een aantal dorpen aan de oostkust van Halmahera, het grote eiland ten oosten van Ternate. Daar werden in 1534 en volgende jaren duizenden mensen gedoopt. De dorpschoufden werden naar Ternate gehaald, waar zij Portugese namen kregen en min of meer in de Portugese edelstand werden verheven. Enkele jaren later kreeg het christendom vaste voet op het eiland Ambon (1538). Toen ook nog, in de persoon van Xaverius (een Spanjaard!), het élan van de pas opgerichte Jezuïetenorde de [18] Molukken bereikte (1546), leek de toekomst van het christendom in deze regio verzekerd.

Het liep anders. De ‘nationale’ component in de missie werd haar noodlot. Het Portugese optreden tegen Ternate, gecombineerd met het wangedrag van vele individuele Portugezen, lokte vijandschap uit. De Molukse christenen werden gezien als bondgenoten van de Portugezen en hadden nog meer te lijden van de aanvallen door Ternate dan de Europeanen die zich in hun forten konden terugtrekken. Aan de andere kant raakte de missie verstrikt in de aloude tegenstelling tussen *ulisiwu* en *ulilima*, de negenbond en de vijfbond, die in de noordelijke en centrale Molukken bestond. De negenbond, onder leiding van Ternate, was sterk geislamiseerd en voor de missie moeilijk toegankelijk; onder de vijfbond won het christendom terrein, maar daarmee raakte het in tegenstelling met de negenbond. Een voorbeeld daarvan is Ambon, waar na enige verwickelingen de meeste dorpen van de vijfbond (Leitimor) het christendom aannamen, maar daarmee voor de missie de toegang tot het andere deel van het eiland (Hitu) was versperd.

Na de verraderlijke moord op sultan Hairun van Ternate in 1570 kwam het tot een verdelgingsoorlog tegen alles wat Portugees en christen was. In de Noord-Molukken werd het christendom praktisch uitgeroeid. Op Ambon kwam het tot een toestand als ook in de jaren 1999-2002 bestond: de moslims kregen hulp van buiten, ook van Java, de christendorpen werden platgebrand, de christenen samengedrongen in een laatste verdedigingslinie. In 1602 werden de christenen ontzet door een Spaanse vloot uit Manilla (Portugal en Spanje waren sinds 1580 in een personele unie verenigd). Maar voor de missie was het te laat: door al het gebeurde lagen de religieuze grenzen veel vaster dan een eeuw tevoren. Bovendien was intussen een nieuwe vijand op het toneel verschenen: de protestantse Verenigde Oost-Indische Compagnie. Deze redde de overgebleven christengemeenten van de ondergang, maar verdreef de missie. In de noordelijke Molukken kon de missie zich onder Spaanse bescherming nog driekwart eeuw handhaven, maar in 1677 werden ook daar de laatste missionarissen uitgezet. Pas ruim tweehonderd jaar later kon de missie zich weer in de Molukken vestigen.

De Nederlanders

De komst van de VOC in 1605 betekende de komst van een ander type christendom. Het protestantisme gaf eerherstel aan het Woord als heilsmiddel, hechtte veel meer waarde aan kennis van Schrift en kerkleer, en vatte ‘geloven’ op als het hebben van een persoonlijke relatie met God in Jezus Christus door de Heilige Geest. Daarvoor was intensief geloofs-onderricht en een wijde verspreiding van de Heilige Schrift nodig. Dat doet een geheel andere zendingsmethode verwachten dan in de zestiende eeuw gebruikelijk was, maar in de praktijk was het verschil met het voorafgaande missiewerk minder groot dan men zou vermoeden.

De ongeveer dertienduizend (rooms-katholieke) christenen die de Nederlanders aantreffen in de Molukken werden aanstonds geprotestantiseerd: de nog aanwezige paters werden weggestuurd, Nederlandse krachten namen de leiding over en de eredienst werd voortaan op protestantse wijze gevierd. Op de hoofdplaatsen stonden een of meer predikanten; in de kleine nederzettingen daarbuiten werd geestelijke zorg verleend door ongeschoolde krachten die ook steeds meevoeren op de schepen, de zogenaamde ziekentroosters. Deze werkten echter vrijwel uitsluitend onder Nederlanders. In de Molukse dorpen werden meesters aangesteld, die de

schooljeugd naast kennis van bijbel en liturgie de meest elementaire schoolse vaardigheden bijbrachten, maar ook op zondag de godsdienstoefeningen leidden en dorpelingen voorbereidden op de doop en op het doen van belijdenis. De predikanten van de hoofdplaatsen deden op min of meer regelmatige tijden, al naar gelang de geografische situatie het toeliet, de ronde langs deze dorpsgemeenten. Zij bedienden dan de sacramenten van doop en avondmaal, inspecteerden de scholen, en deden uitspraak in kwesties die in de gemeenten waren gerezen.

Het gekerstende deel van de Molukken omvatte vanaf het begin ongeveer de helft van de dorpen op Ambon en de eilanden ten oosten daarvan: Haruku, Saparua en Nusa Laut (Lease genoemd) en enkele kleine gemeenten op Ternate en omliggende eilanden. Omstreeks 1600 woonden hier dertienduizend christenen. In de loop van de jaren breidde dit gebied zich uit, zowel op vreedzame als op minder vreedzame wijze.

Op de Banda-eilanden bijvoorbeeld werd tussen 1616 en 1621 de oorspronkelijke bevolking grotendeels uitgeroeid of verdreven, terwijl na 1660 de christendorpen in Noord-Celebes en op de vele kleine eilanden ten noorden daarvan op de Spanjaarden werden veroverd en geprotestantiseerd. Maar er was ook uitbreiding met vreedzame middelen. Sinds 1645 dreef de Compagnie handel met de eilandengroepen in de wijde Bandazee zoals Kai en Aru. Daar werden door ziekentroosters en predikanten dorpsbewoners gedoopt en inheemse meesters geplaatst. Na 1670 gebeurde hetzelfde langs de kusten van Noord-Celebes, tot Buol Toli-Toli toe.

Centrum en omtrek

Om zicht te krijgen op aard en lotgevallen van het Molukse christendom in de zeventiende en de achttiende eeuw kunnen wij het best werken met het begrippenpaar ‘centrum’ en ‘Omtrek’. Tot het ‘centrum’ behoorden de gebieden die onder rechtstreeks Nederlands bestuur stonden en betrekkelijk goed bereikbaar waren: Ambon-Lease en de zuidkust van Seram, de Banda-eilanden, en Ternate en omstreken. Daar [19] werden de gemeenten minstens een maal per jaar door een predikant bezocht, was permanente leiding in de persoon van een meester (guru), werd toezicht gehouden op handel en wandel van de bevolking, werd terugval in het heidense patroon gevolgd door kerkelijke en (harde) wereldlijke sancties, vond het Maleis als taal van overheid en kerk ingang en leerde althans een deel van de bevolking lezen op enig niveau. Na verloop van tijd kwamen Maleise bijbelvertalingen tot stand en enkele predikanten zorgden voor gedrukte prekenbundels voor de Molukse gemeentevoorgangers in de dorpen. In deze gebieden schoot in de loop van twee eeuwen het christendom wortel. Daarvan leggen de massieve stenen kerken die in de achttiende eeuw in vele dorpen werden gebouwd getuigenis af en dat blijkt ook uit het gunstige getuigenis dat in het begin van de negentiende eeuw door de nieuw aankomende zendelingen van het werk van een aantal schoolmeesters werd gegeven.

In de randgebieden stond het anders. Daar kwam zelden een predikant op bezoek, was niet altijd een meester aanwezig en ontbrak dus ook kennis van het Maleis. Dit gebrek aan continuïteit werd deels veroorzaakt door geografische factoren, maar evenals ten tijde van de missie waren ziekte en dood de grootste vijand van het kerkelijk werk. Zelden had een predikant de tijd zich rustig in te werken en het in een bepaald gebied begonnen werk uit te bouwen. In vele gevallen overviel hem reeds na enkele jaren de dood. Plaatsing op Banda stond ongeveer gelijk aan een doodvonnis. In het eerste kwart van de achttiende eeuw ging veelbelovend werk in de noordelijke Molukken te gronde doordat de initiators voortijdig overleden. Dat betekende dan dat het tien, twintig, dertig jaren kon duren voor een eenmaal gevormde gemeente weer door een geordend predikant werd bezocht.

Het mag een wonder heten dat in sommige gebieden (op Sangir bijvoorbeeld) de voorgangers zoveel continuïteit in het werk wisten te houden, dat de negentiende-eeuwse zendelingen daar ordelijke kerkelijke gemeenten en goed lopende scholen aantroffen – al

vijftig of honderd jaar lang door inheemse meesters in stand gehouden. Maar elders verdween na een veelbelovend begin het christendom weer. De verzwakking van de VOC na 1750 maakte de problemen nog groter. Toen na 1770 een nieuwe expansiegolf van de islam inzette, werden gebieden als Gorontalo, Buol Toli-Toli en Bolaang Mongondow alsnog geïslamiseerd. Op het vasteland van Celebes hield het christendom alleen stand in de Minahasa, zodat daar de zending bij het oude kon aanknopen.

Continuïteit met de missie

Hiervoor is geconstateerd dat in de praktijk het verschil met het voorafgaande missiewerk minder groot was dan men zou vermoeden. De invloed van de staat was onder de VOC zo mogelijk nog groter dan in de Portugese tijd. Ten goede, maar vooral ook ten kwade. Tussen Europese en inheemse krachten bleef een hiërarchische verhouding bestaan. Een predikant stond boven een ziekentrooster en deze weer boven een willekeurige inheemse kracht. De meesters mochten niet zelf het Woord verkondigen in eigen taal en context; zij werden geacht Maleise preken voor te lezen uit door predikanten geschreven bundels.

Eén daarvan, die van ds. Frangois Caron (1660-1674), was nog tot ver in de negentiende eeuw in gebruik. Sacramentsbediening was uiteraard geheel en al voorbehouden aan de geordende Europeaan in de hoofdplaats. Omdat die meesters wel voorgangers waren van een plaatselijke gemeente, werd hiermee een grondregel van het presbyteriale stelsel met voeten getreden. Daarbij hoorde ook dat alleen in de hoofdplaats-[20]sen een kerkenraad was geïnstitueerd; op Ambon was dat alleen in Ambon-stad. Voorts werd in de kerk het hoog-Maleis gebezigd, dat door vele gemeenteleden niet of slechts gebrekkig werd begrepen. Ook de in de achttiende eeuw in gebruik genomen bijbelvertaling van Melchior Leijdecker was gesteld in een literaire kunsttaal die zó moeilijk was, dat de negentiende-eeuwse zendelingen zich genoodzaakt zagen er verklarende woordenlijsten bij te maken.

Een gevolg van één en ander was dat nooit een echte confrontatie met de oude godsdienstige en maatschappelijke structuren werd aangegaan. Daze werden ondergronds gedreven, maar bestonden onder en naast en vooral ook in het christendom voort. Zo kwam het ook nooit tot een werkelijke ontmoeting met de islam. De Nederlanders negeerden deze godsdienst praktisch; de Molukse christenen verkeerden met haar slechts op het niveau van hun *adat*, het gemeenschappelijk substraat van de christelijke en de islamitische samenleving.

Gedeeltelijke vernieuwing

De negentiende eeuw bracht enerzijds een voortzetting van de oude toestand, anderzijds een nieuw begin. De Molukse christengemeenten werden onderdeel van de gouvernementele Indische Kerk die in de kolonie werd gevormd. Het oude systeem bleef bestaan: de predikanten bezochten enkele malen per jaar de buitengemeenten en voeden het opzicht over de plaatselijke voorgangers. Maar tegelijk was er ook vernieuwing, deels zichtbaar, deels onzichtbaar. De opleiding van de gemeentevoorgangers werd verbeterd. Op den duur leidde dat ertoe dat zij zelfstandiger konden werken en, maar toen was het al een eind in de twintigste eeuw, zelfs de bevoegdheid ontvingen de sacramenten te bedienen. Op steeds meer plaatsen werden kerkenraden ingesteld en er kwamen nieuwe bijbelvertalingen. Ook de opleiding van de schoolmeesters in engere zin werd verbeterd, wat het onderwijs ten goede kwam. Zo ontstond langzaam maar zeker een kerkelijke organisatie in min of meer presbyteriale zin op basis waarvan in 1935 de Molukse Protestantse Kerk (Gereja Protestan Maluku, GPM) kon worden gesticht als autonome kerk binnen de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië. Na 1950 werd die kerk geheel zelfstandig.

Naast deze zichtbare verbeteringen had echter ook een innerlijke vernieuwing plaats. Die begon met de komst van de eerste predikant onder de nieuwe bedeling, Joseph Kam (1815-1833), op Ambon. Kam was aangesteld door het gouvernement, maar hij was uit zen-

dingskringen afkomstig en uitgezonden door een zendingsgenootschap. Als predikant maakte hij de ronde langs de gemeenten, doopte zijn duizenden, nam lidmaten aan, bediende de sacramenten, alles op de oude manier. Als zendeling introduceerde hij allerlei nieuwe elementen in de Molukse christenheid: een hulpbijbelgenootschap, een hulpzendingsgenootschap, een drukkerij, een opleiding voor gemeentevoorgangers, pastorale boodschappen die aandrongen op persoonlijke vroomheid en gebedsbijeenkomsten waar die vroomheid kon worden beoefend. Bovendien liet hij uit Nederland zendingen komen voor de al tientallen jaren totaal verwaarloosde buitengebieden. Zo maakte hij een begin met een kwantitatieve en kwalitatieve verandering die doorging tot in de twintigste eeuw en de zelfstandigwording van de kerk geestelijk en personeel mogelijk maakte.

Expansie en contractie

Door deze ontwikkeling kon Ambon-Lease een basis worden voor de zending in de Zuid-Molukken en op de grote eilanden van oostelijk Indonesië: Celebes, Nieuw-Guinea, Halmahera en andere. Die gebieden waren zó uitgestrekt en de omstandigheden waren er nog lange tijd zó primitief, dat het onmogelijk was ze alleen met Nederlandse arbeidskrachten te kerstenen. Zoals Ambon talrijke soldaten en ambtenaren leverde voor het koloniale apparaat, leverde het ook grote aantallen onderwijzers-gemeentevoorgangers aan de zending. Alleen al in het betrekkelijk kleine Torajagebied (Rantepao-Makale) werkten tussen 1913 en 1942 vijftig Ambonese guru's, veelal als pionier in afgelegen dorpen. De mentaliteit van deze guru's weerspiegelde de complexe geestelijke structuur van hun thuisland: een sterk roepingsgevoel, de cvertuiging in het heidenland dragers te zijn van een superieure, want christelijke, cultuur en de neiging allerlei magische opvattingen en praktijken, bijvoorbeeld rondom de sacramenten, ook in de jonge gemeenten te importeren.

De overgang van de koloniale staat naar de onafhankelijke republiek Indonesië viel de Molukkers zwaarder dan de bewoners van andere gebieden. Kerk en volk leden zwaar in de Japanse tijd en raakten vervolgens door de RMS-beweging in [21] de jaren vijftig gecompromitteerd in de ogen van andere Indonesiërs. Daarna kwam de immigratie van moslims uit Celebes op gang, die de autochtone christenen demografisch en economisch op achterstand zette. De spanningen die daardoor werden opgewekt ontladden zich in de burgeroorlog van 1999-2002, die voor de kerk rampzalige gevolgen had: een derde van haar gemeenten werd zoal niet uitgeroeid, dan toch verdreven. Medio 2000 leek het zelfs even alsof het doek voor de Molukse christenheid voorgoed gevallen was. Zoals het er nu uitziet, kan de kerk voortbestaan, maar zijn bepaalde gebieden, bijvoorbeeld de Banda-archipel en het eiland Buru geheel of grotendeels voor het christendom verloren.

Personalia

Dr. Th. van den End (1940) studeerde theologie en geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Hij promoveerde in 1969. Hij is zendingspredikant (Nederlands Hervormde Kerk / Gereformeerde Zendingbond) met als opdracht literatuurvoorziening ten dienste van de Indonesische kerken.

Literatuur

Atlas Maluleu (Utrecht, 1998).

M. Tapilatu, 'Moluccas' in: Scott W Sunquist (ed.), *A dictionary of Asian Christianity* (Grand Rapids, 2001).

Theodor Müller-Krüger, *Der Protestantismus in Indonesien* (Stuttgart, 1968).

B. Visser, *Onder Portugeesch-Spaansche vlag, de katholieke missie van Nederlandsch-Indië 1511-1606* (Batavia, 1934).

De publicaties van C. Wessels over de oude missie.

H. Jacobs, *Documenta Malucensia*, 3 delen, Rome 1974-1984 (bronnenpublicatie).

J. Mooij, *Geschiedenis der Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië*, I (Weltevreden, 1923).

H.E. Niemeijer, " 'Als eene lelye onder de doornen': kerk, kolonisatie en christianisering op de Banda-eilanden,

1616-1635', Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken 1 (1994) 2-24.

G.J. Knaap, *Kruidnagelen en christenen: de Verenigde Oost-Indische Compagnie en de bevolking van Ambon 1656-1696* (Dordrecht, Providence, 1987).

L.H. Enklaar, Joseph Kam, *Apostel der Molukken* ('s-Gravenhage, 1963).

F.L. Cooley, *Altar and throne in Central Moluccan society* (Yale, 1961).

© James Kennedy / *Transparant* (2003) €K

Dit artikel is OCR gescand en kan daarom typfoutjes bevatten